PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

INKLYUZIV SINFLARDA O'QUVCHILARNI BAHOLASH VA INDIVIDUAL O'QUV REJALARI

Murtozayeva Solixa Xasan qizi
Kattaqo'rg'on davlat pedagogika institute talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.20073479

ANNOTATSIYA: Ushbu maqola inklyuziv ta'lim muhitida o'quvchilarni baholashning zamonaviy yondashuvlari va individual o'quv rejalarini (IOR) ishlab chiqish metodologiyasini ilmiy jihatdan tahlil etishga bag'ishlangan. Maqolada inklyuziv sinflarda turli qobiliyatli o'quvchilarni qamrab oluvchi formativ va summativ baholash usullari, differensiallashtirilgan ta'lim strategiyalari hamda pedagogik moslashuv tamoyillari ko'rib chiqiladi. Maxsus ehtiyojli o'quvchilarni umumta'lim jarayoniga samarali integratsiya qilishda baholash vositalarining roli va individual yondashuvning ahamiyati atroflicha yoritiladi.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, individual o'quv rejasi, formativ baholash, differensiallashtirilgan ta'lim, maxsus ehtiyojli o'quvchilar, pedagogik moslashuv.

KIRISH: Zamonaviy ta'lim tizimining global rivojlanish tendentsiyalari inklyuziv ta'limni eng muhim pedagogik paradigmalardan biri sifatida belgilaydi. Inklyuziv ta'lim — bu barcha o'quvchilarning, jumladan, jismoniy, kognitiv yoki emotsional rivojlanishida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan bolalarning umumta'lim muassasalarida birgalikda o'qishi va rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish jarayonidir. Bu yondashuv nafaqat maxsus ehtiyojli o'quvchilar manfaatlarini ko'zda tutadi, balki butun sinf jamoasining intellektual va ijtimoiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

BMT ning Nogironlar huquqlari to'g'risidagi Konventsiyasi (2006) va Salamanka Bayonnomasining (1994) tamoyillariga muvofiq, har bir bolaning sifatli ta'limga teng huquqi mavjud ekanligi e'tirof etilgan. Ushbu xalqaro hujjatlar inklyuziv ta'limni rivojlantirish yo'lida milliy ta'lim siyosatlarini shakllantirishda asosiy orientir bo'lib xizmat qilmoqda. O'zbekiston Respublikasida ham "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun (2020) doirasida inklyuziv ta'limni kengaytirish bo'yicha qator islohotlar amalga oshirilmoqda.

Inklyuziv sinfda o'quvchilarni baholash va individual o'quv rejalarini tuzish masalasi pedagogika ilmida alohida o'rin tutadi. An'anaviy standartlashtirilgan baholash tizimi ko'p hollarda har bir o'quvchining o'ziga xos rivojlanish sur'ati va imkoniyatlarini hisobga olmaydi, bu esa inklyuziv ta'lim printsiplariga zid keladi. Shu sababli, zamonaviy pedagogika fani o'quvchilarni individuallashtirish va moslashuvchan baholash metodologiyasini ishlab chiqishni dolzarb masala sifatida belgilagan.

Inklyuziv ta'lim nazariyasining ildizlari L.S. Vigotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" konsepsiyasiga borib taqaladi. Mazkur konsepsiya bo'yicha, bolaning haqiqiy rivojlanish darajasi bilan uning kattalar yoki tenglari yordamida erishishi mumkin bo'lgan potensial darajasi o'rtasidagi farq ta'lim-tarbiya jarayonining asosiy maqsadini belgilaydi. Inklyuziv sinfda ushbu yondashuv ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u har bir o'quvchiga mos keladigan individual yordam strategiyasini ishlab chiqishni talab etadi.

Ainscow va Miles (2008) ta'kidlaganidek, inklyuziv ta'lim shunchaki maxsus ehtiyojli o'quvchilarni oddiy sinfga joylashtirish bilan cheklanib qolmaydi; u butun maktab madaniyati, siyosati va amaliyotini o'zgartiruvchi keng qamrovli transformatsion jarayonni anglatadi. Bu fikrga ko'ra, inklyuziv baholash ham ana shunday transformatsion xususiyatga ega bo'lishi lozim.

An'anaviy baholash tizimida kuzatiladigan asosiy muammolar quyidagilardan iborat: birinchidan, standartlashtirilgan testlar va imtihonlar ko'plab maxsus ehtiyojli o'quvchilarning haqiqiy bilim va

ko'nikmalarini aks ettira olmaydi; ikkinchidan, raqamli baholash tizimi o'quvchining o'sish dinamikasini emas, balki faqat ma'lum bir lahzadagi natijalarni ko'rsatadi; uchinchidan, barcha o'quvchilar uchun bir xil baholash mezonlari qo'llanilishi differensiallashtirilgan ta'limning asosiy tamoyiliga zid keladi.

Black va Wiliam (1998) o'tkazgan fundamental tadqiqot shuni ko'rsatdiki, formativ baholash — ya'ni o'qitish jarayonida amalga oshiriladigan muntazam baholash — o'quvchilarning akademik ko'rsatkichlarini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi. Ushbu tadqiqot natijalari ayniqsa inklyuziv sinf muhitida muhim ahamiyat kasb etadi, chunki formativ baholash har bir o'quvchining individual rivojlanish sur'atini kuzatishga imkon beradi.

Zamonaviy inklyuziv pedagogikada "Universal Design for Learning" (UDL) — O'qitishning Universal Dizayni konsepsiyasi alohida o'rin tutadi. CAST (2018) tomonidan ishlab chiqilgan ushbu ramka baholash tizimini ham qamrab oladi: u o'quvchilarga bilimlarini turli usullarda — yozma, og'zaki, vizual yoki amaliy faoliyat orqali — namoyish etish imkonini beradi. Bu yondashuv inklyuziv sinfda baholashni adolatli va inkluziv qilishning asosiy mexanizmi hisoblanadi.

Formativ baholash — o'qitish jarayonida tizimli ravishda amalga oshiriladigan va dars davomida o'quvchilarning o'quv jarayoniga nisbatan qayta aloqasini ta'minlaydigan baholash shaklidir. Inklyuziv sinf kontekstida formativ baholash bir necha fundamental funksiyani bajaradi: o'quvchining joriy bilim darajasini aniqlashtirish, o'quv qiyinchiliklarini erta bosqichda aniqlash, o'qitish strategiyasini real vaqt rejimida moslashtirilishi hamda o'quvchida ichki motivatsiyani shakllantirish.

Inklyuziv sinflarda formativ baholashning eng samarali usullaridan biri portfolio metodidir. Portfolio — bu o'quvchining ma'lum davr mobaynidagi o'quv yutuqlari, ishlari va o'z-o'zini baholash materiallari to'plamidir. Ushbu metod maxsus ehtiyojli o'quvchilar uchun ayniqsa qimmatlidir, chunki u standartlashtirilgan testlarga qaraganda ko'proq individual rivojlanish dinamikasini aks ettiradi. Portfolio yondashuvida o'quvchi o'z yutuqlarining ishtiyoqli kuzatuvchisiga aylanadi, bu esa uning o'z-o'zini boshqarish va metakognitiv ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Individual o'quv rejasi (IOR) — bu maxsus ehtiyojli yoki o'ziga xos rivojlanish xususiyatlariga ega o'quvchi uchun uning individual ehtiyojlari, imkoniyatlari va o'quv maqsadlarini hisobga holda ishlab chiqiladigan moslashtirilgan ta'lim hujjatidir. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda IOR qonuniy majburiyat sifatida belgilanib, uni ishlab chiqishda pedagoglar, maxsus ta'lim mutaxassislari, psixologlar, ota-onalar va iloji bo'lsa o'quvchining o'zi ishtirok etadi.

Vaugn va Bos (2012) tadqiqotlariga ko'ra, samarali individual o'quv rejasi bir necha muhim komponentlardan iborat bo'lishi lozim: o'quvchining hozirgi rivojlanish darajasini to'liq tavsiflash (Present Level of Academic Achievement and Functional Performance — PLAAFP); yillik o'quv maqsadlari va qisqa muddatli o'quv vazifalari; maxsus ta'lim xizmatlari va qo'shimcha yordamlar ro'yxati; maqsadlarga erishish darajasini o'lchash usullari; hamda o'quv muvaffaqiyatlarini doimiy kuzatib borish mexanizmi.

IORni ishlab chiqishda SMART tamoyilidan foydalanish keng tarqalgan amaliyot hisoblanadi. Bu tamoyilga ko'ra, o'quv maqsadlari quyidagi mezonlarga javob berishi lozim: aniq (Specific) — maqsad lo'nda va ravshan shakllantirilgan bo'lishi; o'lchov mumkin (Measurable) — maqsadga erishish darajasini raqamli ko'rsatkichlar orqali aniqlash imkoniyati mavjud bo'lishi; erishish mumkin (Achievable) — maqsad o'quvchining haqiqiy imkoniyatlariga mos kelishi; dolzarb (Relevant) — maqsad o'quvchining real hayotiy ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lishi; muddatli (Time-bound) — maqsadga erishish uchun aniq vaqt chegarasi belgilangan bo'lishi.

Individual o'quv rejasining samaradorligi ko'p jihatdan o'qituvchining uni amalda qo'llash kompetentligiga bog'liq. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ko'plab o'qituvchilar IOR hujjatini rasmiylashtirishda yetarli bilimga ega bo'lsalar-da, uni o'quv jarayoniga organik integratsiya qilishda qiyinchiliklar bilan duch kelishadi. Shu sababli, inklyuziv ta'lim sohasida o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishini ta'minlash davlat ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lishi zarur.

Differensiallashtirilgan ta'lim (Differentiated Instruction) — inklyuziv sinflarda individual o'quv rejalarini amalga oshirishning asosiy pedagogik strategiyalaridan biridir. Tomlinson (2014) ta'rifiga ko'ra, differensiallashtirilgan ta'lim o'quvchilarning tayyorgarlik darajasi, qiziqishlari va o'quv profillari asosida o'quv mazmuni, jarayon, mahsulot va muhitini moslashtirishni anglatadi.

Baholash kontekstida differensiallashtirilgan yondashuv quyidagi shakllarni o'z ichiga oladi: birinchi shakl — mazmunni differensiallash, ya'ni o'quvchiga tegishli o'quv standartlar asosida, ammo uning rivojlanish darajasiga mos keladigan qiyinchilik darajasidagi material bilan ishlash imkonini berish; ikkinchi shakl — jarayonni differensiallash, ya'ni o'quvchi bilimni o'zlashtirish uchun turli yo'llardan foydalanishi mumkinligini ta'minlash; uchinchi shakl — mahsulotni differensiallash, ya'ni o'quvchi o'z bilimini turli formatlarda — yozma, og'zaki, vizual yoki amaliy — namoyish etishi mumkin bo'lgan sharoitlar yaratish.

Moslashuvchan baholash (Flexible Assessment) tushunchasi differensiallashtirilgan ta'lim bilan uzviy bog'liq bo'lib, u baholash vaqtini, shaklini, muhitini va vositalarini o'quvchining individual ehtiyojlariga muvofiq moslashtirishni nazarda tutadi. Masalan, diqqat qilish qiyinchiligi (ADHD) bo'lgan o'quvchilar uchun testni bosqichlarga bo'lish yoki qo'shimcha vaqt ajratish; ko'rish qobiliyati cheklangan o'quvchilar uchun yirik shrift yoki audio format; yozishda qiyinchiligi bo'lganlar uchun og'zaki javob berish imkoniyatini yaratish kabi moslashuv usullari keng qo'llaniladi.

Rose va Meyer (2002) ishlab chiqqan UDL ramkasiga asoslanib, zamonaviy inklyuziv pedagogikada baholashda uchta asosiy tamoyilga rioya etiladi: ko'p ifodalash vositalari (multiple means of representation) — o'quv materialini turli formatlarda taqdim etish; ko'p harakatga undash vositalari (multiple means of action and expression) — o'quvchiga bilimini ko'rsatishning turli yo'llarini taklif etish; ko'p rag'batlantirish vositalari (multiple means of engagement) — o'quvchini o'quv jarayoniga jalb etishning turli strategiyalaridan foydalanish.

Inklyuziv sinflarda baholash va individual o'quv rejalarini samarali amalga oshirishda o'qituvchining kasbiy roli hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy inklyuziv pedagogika o'qituvchidan nafaqat fanning bilimdonini, balki murakkab o'quv jarayonini boshqaruvchi, turli mutaxassislar bilan samarali hamkorlik qiluvchi va har bir o'quvchiga nisbatan nozik pedagogik sezgir bo'lishni talab etadi.

Ko'p tomonlama hamkorlik modeli (Multi-disciplinary collaboration model) inklyuziv ta'limda baholash jarayonini yanada boyitadi. Bu modelga ko'ra, o'quvchini baholash va IOR tuzish jarayonida sinfda dars beradigan umumta'lim o'qituvchisi, maxsus ta'lim o'qituvchisi (defektolog), maktab psixologi, logoped, tibbiy xodim va ota-onalar birgalikda ishtirok etadi. Bunday komandalik yondashuv o'quvchining butun-insoniy (holistic) rivojlanish manzarasini yaratishga imkon beradi va baholashning bir tomonlamaligini bartaraf etadi.

Ota-onalar bilan hamkorlik inklyuziv baholashning ajralmas qismidir. Ota-onalar o'z farzandlari haqidagi o'ziga xos bilimlar va kuzatuvlar manbasidir. Ularning baholash jarayoniga jalb etilishi nafaqat ma'lumotlarning to'liqligini ta'minlaydi, balki oila-maktab munosabatlarini mustahkamlaydi va o'quvchining ta'lim jarayonida muvaffaqiyat qozonishi uchun qulay psixologik muhit yaratadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ota-onalar faol ishtirok etadigan inklyuziv ta'lim dasturlarida o'quvchilarning akademik va ijtimoiy rivojlanish ko'rsatkichlari ancha yuqori bo'ladi.

Zamonaviy raqamli texnologiyalar inklyuziv sinflarda baholash jarayonini tubdan o'zgartirmoqda. Adaptiv o'qitish platformalari (adaptive learning platforms), raqamli portfolio tizimlari, sun'iy intellektga asoslangan baholash vositalari o'qituvchilarga har bir o'quvchining o'quv jarayonini real vaqt rejimida kuzatish va tahlil qilish imkonini beradi. Ushbu texnologiyalar, ayniqsa, IOR maqsadlariga erishishni monitoring qilishda va baholash natijalarini vizualizatsiya qilishda katta imkoniyatlar yaratadi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Yuqorida bayon etilgan ilmiy tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Inklyuziv sinflarda o'quvchilarni baholash an'anaviy standartlashtirilgan yondashuvlardan tubdan farq qilib, formativ, moslashuvchan va ko'p komponentli xususiyatga ega bo'lishi lozim. Bunday baholash tizimi har bir o'quvchining o'ziga xos rivojlanish sur'ati va imkoniyatlarini hisobga olgan holda, uning yutuqlarini adolatli va ob'ektiv tarzda aks ettira oladi.

Inklyuziv ta'lim — bu faqat tizim o'zgarishi emas, balki har bir o'quvchining qadri va noyobligiga bo'lgan chuqur hurmatning ifodasi. Adolatli va individuallashtirish asosida qurilgan baholash tizimi esa ushbu hurmating amaliy ifodasidir. Zamonaviy pedagogika fani bu yo'lda muhim ilmiy bazani shakllantirgan bo'lsa-da, amaliy tatbiq sohasida ko'plab izlanish va

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ainscow, M. Making Education for All inclusive: where next? / M. Ainscow, S. Miles // Prospects. — 2008. — Vol. 38, № 1. — P. 15–34. — DOI: 10.1007/s11125-008-9066-y
2. Black, P. Assessment and Classroom Learning / P. Black, D. Wiliam // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. — 1998. — Vol. 5, № 1. — P. 7–74. — DOI: 10.1080/0969595980050102
3. CAST. Universal Design for Learning Guidelines: version 2.2 [Elektron resurs] / CAST. — Wakefield (MA) : CAST, 2018. — URL: http://udlguidelines.cast.org (murojaat sanasi: 06.05.2026)
4. Rose, D. H. Teaching Every Student in the Digital Age: Universal Design for Learning / D. H. Rose, A. Meyer. — Alexandria (VA) : ASCD, 2002. — 215 p.
5. Tomlinson, C. A. The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners / C. A. Tomlinson. — 2nd ed. — Alexandria (VA) : ASCD, 2014. — 197 p.
6. Vaughn, S. Strategies for Teaching Students with Learning and Behavior Problems / S. Vaughn, C. S. Bos. — 8th ed. — Upper Saddle River (NJ) : Pearson Education, 2012. — 544 p.
7. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes / L. S. Vygotsky ; ed. by M. Cole [et al.]. — Cambridge (MA) : Harvard University Press, 1978. — 159 p.
8. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni : 2020 yil 23 sentyabrdagi O'RQ-637-son / O'zbekiston Respublikasi. — Toshkent : O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 2020. — [Elektron resurs]. — URL: https://lex.uz/docs/5013009 (murojaat sanasi: 06.05.2026)
9. UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education : adopted by the World Conference on Special Needs Education, Salamanca, Spain, 7–10 June 1994 / UNESCO, Ministry of Education and Science of Spain. — Paris : UNESCO, 1994. — 47 p.
10. United Nations. Convention on the Rights of Persons with Disabilities : adopted on 13 December 2006, General Assembly Resolution A/RES/61/106 / United Nations. — New York : UN, 2006. — 32 p. — [Elektron resurs]. — URL: https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf (murojaat sanasi: 06.05.2026)